

Die eunug in die klassieke mitologie en samelewing

F.P. Retief

Navorsingsgenoot, Universiteit van die Vrystaat

J.F.G. Cilliers

Departement Engels en Klassieke Kultuur, Universiteit van die Vrystaat

UITTREKSEL

Die konsep, eunug, wat na 'n gekastreerde persoon (gewoonlik manlik) verwys, het sy oorsprong in die mitologie. Van hier word dit deurgevolg na die Klassieke tydperk. Kastrering vir religieuse redes was deel van godsdiensrituele gekoppel aan verering van aardgodinne en fertiliteit. Die kultusse wat aan die godinne Kubele, Hekate, Atargatis-Dea, Astarte, Artemis en Innana-Ishtar gewy was en wat deur eunugpriesters bedien was, word beskryf. Kastrering vir niereligiöse redes, oorwegend weens sosio-ekonomiese oorwegings, het waarskynlik tydens die 2de millennium v.C. sy oorsprong in Midde-Oosterse lande gehad vanwaar dit teen ongeveer die 5de eeu v.C. na Griekeland, en twee eeue later na Rome uitgebrei het. 'n Oorsig word gelewer van die invloed en rol van die eunug ten tye van die klassieke beskawing. Die sogenaamde "kongenitale eunug" waar hipogonadisme weens 'n aangebore letsel ontstaan, 'n baie seldsame verskynsel, word nie verder bespreek nie.

ABSTRACT

Eunuchs in classical mythology and society

The term eunuch is defined as referring to a castrated person (usually a male) and differentiated from the so-called "congenital eunuch" where hypogonadism is due to gonadal dysfunction from birth. The origins of human castration in creational mythology and castration for religious reasons as part of myths regarding goddesses of earth and fertility are reviewed. Ancient cults involving castrated priests serving goddesses like Cybele, Hecate, Atargatis-Dea, Astarte, Artemis and Innana-Ishtar are described and their later influence on Greece and Rome detailed. Human castration for non-religious socio-economic considerations arose in the Middle East during the 2nd millennium BC and probably reached Greece in the 5th century BC and Rome two centuries later. The role and influence of eunuchs in Classical times are reviewed.

Kastrasie (ontmaning) speel 'n prominente rol in die oermitologie van verskeie Mediterreense en Oosterse volke.¹ Dit is waarskynlik by diere (manlik en vroulik) uitgevoer lank voordat dit by die mens (en dan gewoonlik by mans) toegepas is.² Geskryfte uit Vediese Indië, en die Griekeland van Homeros verwys na kastrering van veral perde en beeste en Strabo vermeld dat die Skithe en Samaritane dit van oudsher toegepas het, hoofsaaklik om die diere meer hanteerbaar te maak en beesvleis meer eetbaar.² Wanneer kastrering van die mens begin het, is onseker. Daar is goeie rede om te aanvaar dat dit reeds teen die einde van die tweede millennium v.C. in gebruik was en dat dit waarskynlik in die Midde-Ooste by veral Semitiese volke ontstaan het.²

'n Deel van die probleem is linguisties van aard omdat die oud-Hebreeuse woord *saris* wat as "eunug" vertaal word, ook ander betekenisse gehad het. In hierdie studie word die oorsprong van die eunugkonsep vanuit die mitologie nagevors en die toepassing daarvan tot aan die einde van die klassieke periode (ongeveer die 6de eeu n.C.) deurgevolg.

MITOLOGIESE OORSPRONG

Daar was verskeie skeppingsmites, veral in die Midde-Ooste onder Semitiese volke, wat die bestaan van twee kosmiese oerentiteite, naamlik die lug (uitspansel) en die aarde, gepostuleer het, wat uit 'n intieme seksuele omhelsing geskeur moes word ten einde die skepping moontlik te maak.¹ Hierdie losskeurproses het gepaard gegaan met verwonding van die oerkragte, en dit word deur sommige kenners gesien as 'n moontlike aanloop tot die konsep van religieuse kastrering wat reeds vroeg mitologies gestalte gekry het.^{1,3}

In *Griekse kosmogene mitologie* soos onder andere deur Hesiodos beskryf, was Uranos die oergod van die lug en Gaia die oergodin van die aarde, en uit hul gemeenskap het oerwesens,

die Titane, ontstaan. Verskeie variasies van hierdie verhaal bestaan, maar in almal word Uranos eventueel gestraf omdat hy sy prokreasie-opdrag wangebruik het, onder andere deur later die pasgebore goddelike wesens te vernietig of weer in die baarmoeder terug te druk. Na aanhitting deur Gaia (wat deur Uranos misbruik is) het Kronos sy vader se geslagsdele afgesny. Die bloed uit die wond het op Gaia gedrup, haar bevrug en so is Afrodite, godin van liefde, gebore. As straf is Kronos op sy beurt weer deur sy kind, Zeus, ontman.^{1,2,3}

Gelyksoortige mites het ook elders ontstaan.^{1,2} In 'n Mesopotamiese skeppingsverhaal word Mammu deur die god Enki gedood waarna sy penis afgesny is. Hittitiese en Assiries-Babiloniese mites vertel van die god Kumarbi wat sy vader verslaan het en toe sy geslagsorgaan afgebyt en ingesluk het. Hy is daardeur bevrug en het 'n horde afskuwelike gode (wat sy ondergang bewerkstellig het) gebaar. 'n Oudgermaanse mite vertel dat die oorspronklike skeppingsgod 'n gekastreerde wese was en volgens legende was die Indo-Iraanse skeppingsgod, Varna, impotent.

Ontmaning vir *religiöse redes* het sy ontstaan gehad rondom mites van die oeraardmoeder, en was nou gekoppel aan fertiliteitsrituele. Waarskynlik die bekendste hiervan is die mite van die Frigiese moedergodin, Kubele, wat deur onder andere Ovidius beskryf is,⁵ maar wat later aangepas is. In hooftrekke kom die verhaal daarop neer dat die jongman Attis 'n liefdesverhouding met Kubele verbreek het deur op die bosnimf Sagaritis verlief te raak. Uit weerwraak het Kubele die nimf gedood deur 'n boom, essensieel vir haar voortbestaan, te vernietig. Waansinnig het Attis hierna onder 'n denneboom homself met 'n klipmes ontman en daar gesterf.^{5,6} Volgens 'n ander weergawe het Attis in vrouegewaad bly lewe en die hermafrodiet, Agdistis, as minnaar geneem.⁵ Die Attis wat deur Catullus beskryf is en wat homself uit respek vir Kubele ontman het, was 'n Griekse jeugdige wat nie met die vermelde Attis

verwar moet word nie.⁷ Mettertyd het die orgiastiese Kubele-Attis-kultus ontstaan (hieronder verder beskryf) wat gekenmerk was deur Attis-priesters (en soms ook ander volgelinge) wat hulself vrywillig gekastreer het. Die priesters wat as *galli*⁸ bekend gestaan het, is waarskynlik vernoem na die Gallusrivier in Frigië, waarvan die water veronderstel was om kranksinnigheid te veroorsaak.¹⁶ Sanders⁴ meen dat die woord *galli* wat soms as algemene ekwivalent vir eunug gebruik is, 'n meer komplekse ontstaan gehad het. Ook verbonde aan die Kubele-kultus was die sogenaamde *koribantes* en *kuretes* – fanatiese volgelinge van Kubele wat nie eunugs was nie.^{8,9,10} Kubele is deur die Grieke as die verpersoonliking van die titaan, Rhea, beskou.¹¹ Dit is interessant dat sommige mites vermeld dat Dionusos, die god van wyn en wellus, ook ontman was.⁴

Minder bekende mites het aanleiding gegee tot ander Klein-Asiatiese kultusse wat ook gekenmerk was deur eunugpriesters in diens van vroulike godhede, byvoorbeeld die Megabyzus-priesters van Artemis in Efese, die priesters van Hekate in Lagina, dié van Atargatis (aanvanklik in Hierapolis, maar teen die 3de eeu v.C. wyd versprei in westerse Mediterreense lande), en die priesters van die Siro-Foenisiese Astarte.¹

DIE EUNUGKONSEP

Definisie

In hierdie studie word 'n eunug gedefinieer as 'n gekasteerde persoon, gewoonlik manlik. Die konsep vroulike eunug bestaan wel maar is seldsaam en word hier nie verder behandel nie.² In die klassieke tyd is 'n wyer betekenis egter aan die eunugkonsep gekoppel.¹² So vermeld die skrywer van Matteus 19:12, met klaarblyklike verwysing na hierdie onderwerp, dat daar drie tipes persone is wat nie kan trou nie, naamlik diegene wat van geboorte af onbekwaam is, diegene wat deur mense so gemaak is, en diegene wat verkies om weens godsdienstige oorwegings nie te trou nie. In sy uitgebreide oorsig van die konsep haal Horstmanshoff¹² die 2de eeuse geestelike, Clemens van Alexandrië, aan waarin hy sê dat die term “eunug” drie betekenis het, naamlik (i) 'n gekasteerde man, (ii) 'n ongetroude wat hom vrywillig aan geslagsomgang weerhou, en (iii) 'n goddelose persoon. Beide outeurs sluit dus ontmanning en religieuse selibaatheid onder die konsep in, terwyl Matteus onderskei tussen doelbewuste kastrering en aangebore ontmanning. Volgens Horstmanshoff moet Clemens se bykomende kategorie, “goddeloosheid”, allegories en simbolies gesien word. Volgens die wette van Moses is alle kastrering verbied, gekasteerde diere mag selfs nie geoffer word nie (Lev. 21:18-20), en eunugs is uit die vergadering van gelowiges verban (Deut. 23:1-2; Lev. 21: 18-20). Die eunug word dus aan die goddelose gelykgestel.

Oorsprong van die term

Veral twee woorde is in die oudheid vir eunug gebruik, naamlik die oud-Hebreeuse *saris*, en die Griekse *eunouchos*.^{2,11,13}

1. *Saris* is as ouer woord deurgaans in die Ou Testament gebruik. Die oorsprong is onseker. Die verklaring dat dit “bedbewaarder” beteken, word deur meeste kenners verwerp. Dit spruit meer waarskynlik uit die Assiriese *sa resti* (hoof, persoon in bevel), of uit oud-Semitiese-Siriese wortels wat “betroubaar, geoefen of opgelei” beteken.² Benewens eunug, beteken *saris* ook hoofamptenaar of bevelvoerder, iets wat onder andere in die Ou Testament tot begripsverwarring kan lei. In Jes. 56:3-5 waar die profeet oor ontmandes in die gemeenskap praat, beteken *saris* ongetwyfeld eunug, maar wanneer dieselfde woord ten opsigte van Potifar, die

hofdienaar van Faraon (Gen. 39:1) gebruik word, beteken dit klaarblyklik hoofamptenaar en nie eunug nie. Ons weet dat Potifar getroud was en dat hy waarskynlik kinders gehad het (Gen. 41:44). In die verhaal van Jehu (2 Kon. 9:32) is die verband onseker waar daar waarskynlik na 'n amptenaar eerder as na 'n eunug verwys word

2. *Eunouchos* is afgelei van twee Griekse woorde wat “bewaarder van die bed” beteken.^{2,12} Herodotos¹⁴ vermeld reeds in die 5de eeu v.C. dat eunugs die bewaarders van Oosterse harems was. Die term het later sinoniem geword met gekasteerde mans. In die Nuwe Testament word dit ook só gebruik in Mat. 19:12 (reeds aangehaal). Maar ten opsigte van die hofdienaar van Etiopië (Hand 8:27-39) is dit moontlik dat die Etiopiër inderdaad as amptenaar en nie as eunug nie geïdentifiseer word.

Latynse terme vir eunug het ingesluit *spado* en *spadones* (waar die toestand óf aangebore óf die gevolg van 'n ongeluk was), *castrati* (chirurgiese ontmanning), *thlibiae* (kastrasie deur druk) en *thladii* (testikulêre vergruising).^{12,13,14} Die woorde *semivir* (of *semimarem*) is deur Ovidius ten opsigte van 'n geslaglose man in een van sy gedigte gebruik,¹⁵ en Plinius¹⁶ het ook spottenderwys na die eunug as *semivir* verwys. Keiser Severus Alexander¹⁷ en Lucianus¹⁸ het na ontmandes as nie manlik of vroulik nie, maar as 'n “derde geslag”- wese, verwys.

Prosedure

Geldende kastratietegnieke is onder andere deur geneeshere soos Heliodoros^{13,19} en Paulus Aegineta²⁰ beskryf. Testikulêre uitsnyding of vernietiging was die meer gewone prosedure, maar verwydering van beide skrotum en penis het ook voorgekom. By die historiese ontmanning van Abelard in die 12de eeu is laasgenoemde tegniek gebruik,²¹ en Grey² meen dat in Deut. 23:1 ook hierna verwys word. Soos te wagte is, was die mortaliteit met hierdie prosedure (veral by volwassenes) hoog, tot soveel as 80%.¹² In uitsonderlike gevalle, en in latere eeue, is by volke in Afrika en die Stille Oseaan-eilande soms slegs een testis verwyder, maar waarskynlik nie om impotensie en steriliteit te veroorsaak nie.²

Redes vir sekulêre kastrasie

Benewens religieuse oorwegings is kastrasie uitgevoer vir ander (sekulêre) redes, insluitende straf vir veral seksuele oortredings,² vernedering van 'n verowerde vyand,¹² of weens siekte of beskadiging van die gonade.² In die klassieke tyd was die hoofrede egter die doelgerigte verkryging van eunugs wat, aanvanklik veral aan Oosterse howe, weens hul steriliteit populêr was vir die veilige beskerming van vroue en harems, of vir aanstelling in sekere amptenaarsposte waar hulle, oënskynlik vry van geslagsdrange en familieverpligtinge, 'n baie lojale en toegewyde diens kon lewer.^{2,12,13} Daar is selfs geargumenteer dat hulle as 'n verminkte en vernederde groep persone gedwing sou wees om deur toegewyde diens vaste, beskermde betrekkinge vir hulself te verseker. Daar was ook sosiale oorwegings by veral hoë lui, om eunugs selfs as steriele seksuele maats (vir mans en vroue) byderhand te hou.^{2,12,22} Volgens Philo²³ het “passiewe” homoseksuele mans hul soms laat kasteer om “meer vrou” te wees. Veel later sou adolescentie gekasteer word ten einde hul bekoorlike sangstemme te behou.^{2,24} Die teorie dat kastrasie die betrokke persoon inskiklik, rustig en meer hanteerbaar sou maak, was slegs gedeeltelik waar.²⁴ Om verstaanbare redes het die eunug dikwels 'n wrok teen die gemeenskap gekoester en was hul tradisioneel betrokke by vele intriges wat met verraad en wreedheid gepaard gegaan het.^{2,13}

Fisiologie

Die fisiese en geestelike eienskappe van verworwe eunugisme berus op die fisiologiese effek van testisverwydering, naamlik steriliteit as gevolg van afwesigheid van spermelle, en hormonale afwykings weens gebrek aan die manlike geslags-hormoon, testosteroon. Omdat die byniere, benewens die testes, ook 'n klein hoeveelheid testosteroon vervaardig, is testosteroongebrek by die eunug nie noodwendig volledig nie. Testosteroon bevorder proteïensintese (en dus die algemene groeiproses, insluitend vergroting van spiermassa). Vanaf adolessensie is dit primêr verantwoordelik vir die ontwikkeling en onderhouding van sekondêre manlike geslagskenmerke soos vergroting van die genitalië, ontwikkeling van volwasse stemtoon, groei van 'n baard en geslagsbeharings. Dit potensieer ontwikkeling van kenmerkend manlike liggaamskatoere, veroorsaak aknee, verminder (op die langtermyn) hoofbeharings, fasiliteer seksuele vermoëns, asook 'n meer aggressiewe geestelike ingesteldheid.^{25,26}

Afhangende van wanneer kastratie plaasvind, sal die eunug dus voorspelbare liggaamseienskappe hê soos ook reeds in die 1ste en 2de eeue deur onder andere Aretaeus van Kappadasië en Clemens van Alexandrië noukeurig beskryf is.¹² Kastrie voor puberteit lei tot permanente steriliteit, onderontwikkelde genitalië, impotensie en gebrek aan geslagsdrange, vergroting van die borste, 'n vroulike beharingspatroon sonder baard, 'n stem wat nooit breek nie en afwesigheid van alopesie (verlies van hoofbeharings). Disproporsionele groei van langbene (weens vertraagde sluiting van epifisiale been-eindes) lei kenmerkend, maar nie noodwendig nie, tot 'n lang liggaamsbou en beperkte spiermassa met smal skouers en geneigdheid tot vetneerlegging oor die heupe, onderbuik en bobene. Die gesigsvoorkoms was dikwels bleek of blas.^{2,12,26}

Kastrie na puberteit lei tot geen, of slegs geringe, agteruitgang van bestaande sekondêre geslagskenmerke en geen verandering in die stem nie. Die persoon word steriel, maar mag vir 'n jaar of langer in staat bly tot geslags-gemeenskap² en selfs lewenslank geslagsdrange behou (deels afhangend van testosteroonafskeiding vanaf die bynier). Psigiese gevolge varieer baie, maar verminderde aggressie en geneigdheid tot depressie is die reël.^{12,26} Dit is waarskynlik dat sielkundige afwykings wat volop by die eunug is, nie slegs 'n endokriene basis gehad het nie, maar grotendeels deur sy geslagsimpotensie en onbenydenswaardige posisie in die samelewing gekondisioneer is.²

Verwante konsepte

In Mat 19:12 sowel as in verskeie ander bronne^{12,24} word verwys na persone wat van kleins af "eunugs" was en waar kastratie geen rol gespeel het nie. Vermoedelik word hier verwys na individue wat die tipiese eunugoïede voorkoms gehad het, steriel en seksueel onbekwaam was, maar waar geen oorsaak vir die hipogonadisme bepaalbaar was nie. Klaarblyklik was die kongenitale eunug die gevolg van 'n aangebore toestand of selfs 'n verworwe letsel wat uit die vroeë kinderjare gedateer. Die moderne wetenskap is bewus van verskeie sindrome wat gekenmerk word deur aangebore of vroeg verworwe testikulêre versaking.²⁶ Dit val egter buite die veld van hierdie studie. Die toestand is ook duidelik onderskeibaar van persone wat weens godsdienstige oortuigings alle geslagsgemeenskap *vrywillig* vermy (selibaatheid) en by definisie, fisiologies gesproke nie eunugs is nie.

EUNUGS IN VERSKILLENDE TYE EN KULTURE

1. Semitiese en Midde-Oosterse invloede

Waarskynlik het menslike kastratie as instelling tydens die 2de millennium v.C. onder Semitiese volke in Midde-Oosterse lande ontstaan.² In die Ou-Testamentiese wette word kastratie veroordeel (Deut. 23:1-2), maar dit is moontlik dat eunugs tydens die Juda-Israel-koningstydperk (1000–580 v.C.) wel sekere ampte gevel het.¹³ (2 Kon. 9:32; 2 Kron. 18:8; 2 Kron. 28:1; Jes. 56:3). Gray² beweer dat eunugs tydens die 20ste Dinastie (1200 v.C.) reeds in *Egipte* bekend was waar kastratie onder andere as straf vir owerspel gevel het. Volgens die 4de eeuse Latynse historikus, Ammianus Marcellinus,²⁷ was die semi-etnologiese *Mesopotamiese* heersers, Semiramis, die eerste persoon om jong mans in haar hofhouding te kastreer. Waarskynlik was die historiese figuur agter hierdie legende die Assiriese koningin, Sammu-ramat, van die 9de eeu v.C.²⁸ Kastrie is in die 8ste eeu v.C. vanaf die Midde-Ooste na China oorgedra.²

In *Assirië* (1200 – 700 v.C.) is eunugs vroeg reeds as senior amptenare en selfs as generaals aangestel, waar hul in kontemporêre beeldhouwerk aan hul baardlose gesigte uitgeken kan word.^{2,13} Tot ontsteltenis van historici in die vroeë klassieke tyd,²⁹ het Persiese heersers (6de eeu v.C. en later) kastratie vryelik toegepas om hul amptenarekorps aan te vul, veral as beskermers van hul harems, maar ook as generaals en as lojale lyfwagte. Herodotos bevestig die oënskynlike betroubaarheid van hierdie eunugs.³⁰ As deel van die belasting moes Babilonië jaarliks 500 eunugseuns aan Persië lewer.³¹ Krygsgevangenes wat as slawe verkoop is, is dikwels ontman; dit het die slaaf se prys verhoog.¹² In die Bybelse verhaal van Ester word verwys na Hegai wat as senior hofamptenaar/eunug en bewaarder van die harem, ook die aanwysing van 'n nuwe koningin vir Ahasveros (Xerxes) moes reël (Ester 2:3,14).

In *Oud-Indië* was daar 'n gevestigde regstradisie, waarskynlik van Midde-Oosterse oorsprong, wat die rol en plek van eunugs in die gemeenskap gereël het. In die Atharvaveda word hulle "langhaarpersone" genoem, geslagtelik nie manlik of vroulik nie, verag deur almal en met min regte binne die kastestelsel. Hulle mag nie deel wees van enige religieuse organisasie nie, en toe menslike offerandes nog tydens die Vediese tydperk gevel het, was die slagoffer altyd 'n eunug.^{1,2}

Alhoewel die meer bekende eunugpriesterkultus verbonde aan godinne soos Kubele later in KleinAsië gefloreer het, is die veel ouer Sumeriese kultus van die vrugbaarheidsgodin, Innana-Ishtar in Uruk, ook deur eunugpriesters bedien,^{1,4} en mag dit die Anatoliese rites direk beïnvloed het.

2. Siries-Anatoliese invloede

Die eunuggeassosieerde goddienskultus van klassieke tye het (met min uitsonderings) hul oorsprong in hierdie gebied gehad, gekoppel aan reeds vermelde mites rondom die verering van aard- en fertiliteitsgodinne.^{2,4} Besonderhede oor hierdie rituele waarvan dié geassosieer met Kubele en Attis waarskynlik die beste bekend is, is uit geskrifte van onder andere Ovidius,⁵ Lucretius³² en die satires van Juvenalis²² aan ons bekend. Dit weerspieël veral die situasie in die Grieks-Romeinse era. Ons weet byvoorbeeld dat die Kubele-kultus, soos dit deur Herodotos³³ in die 5de eeu v.C. beskryf is, minder orgiasties was as dié wat hieronder beskryf word, en dat daar van eunugpriesters (*galli*) geen vermelding is nie.

Kultus van Kubele en Attis

Hierdie rituele wat in Frigië in KleinAsië ontstaan het, is in 204 v.C. vanuit die kultushoofkwartier, Pessinus, saam met 'n

simboliese swart steen na Rome oorgebring waar dit aan die einde van die Puniese Oorloë op die Palatynse heuwel in 'n Tempel van Oorwinning geplaas is.⁶ Jaarliks op 22-27 Maart, na die dag-nagewening in Maart, het uiters rumoerige feesvierings plaasgevind, wat ongeveer soos volg verloop het:^{1,4,6}

'n Afgekapte (heilige) denneboom, in lyksgewaad toegedraai, is saam met afbeeldings van Attis en Kubele deur die strate gedra terwyl *galli* (kultuspriesters en -ondersteuners) met lang hare en prominente grimering, in vrouegewade geklee, saam met hordes volgelinge op die maat van Frigiese musiek, instrumente bespeel, tromme geslaan en orgiastiese danse uitgevoer het. Die derde dag ("Dag van bloed") was 'n hoogtepunt van waansin. Priesters en volgelinge het hulself gesny en afbeeldings van Kubele en Attis en die heilige boom met bloed besmeer. Op hierdie stadium, maar ook te ander tye, is selfontmanning met klipmesse en potskerwe uitgevoer en die genitalieë by heilige plekke verbrand en begrawe ten einde die heropstanding van Attis (en die koms van die lente) te vier. Daardie nag is 'n afbeelding van Attis begrawe en die volgende dag het die "Fees van vreugde" (*Hilaria*) gevolg, gekenmerk deur sedelose losbandigheid. Uiteindelik is die bebloede afbeeldings van Kubele en ander heilige voorwerpe seremonieel onder begeleiding van uitbundige tamboeryn- en fluitspel na die Almorivier geneem waar dit afgewas is en die feesvierings tot 'n einde gekom het.

Die res van die jaar het *galli* by wyse van 'n nomadiese bestaan rondgeswerf en by periodieke rites, doopsereemonies, heilige maaltye en ander obskure feestelikhede betrokke geraak ten einde die sikliese hernuwing van die natuur en fertiliteit te vier. Pessinus in Frigië is vir 'n tyd as 'n semi-onafhanklike kultusstadstaat deur permanent inwonende *galli* en 'n Archigallos of hoofpriester (wat ook as Attis bekend gestaan het)⁴ bestuur.

Verwante kultusse

Die priesters betrokke by tempels van die godinne Hekate^{1,2,4} en Astarte,^{1,3,4} by Laginas (KleinAsië) en Hierapolis (Sirië) respektiewelik, was ook eunugs. Die tempel van Artemis in Efese is deur die Megabyzus-eunugpriesters sowel as maagdelike priesteresse bedien.^{1,3,4} By Ishtar- en Astarte-tempels was ook heilige prostitute.⁴

Die kultus van Atargatis-Dea met sy oorsprong in Bambyke-Hierapolis (Noord-Sirië), het baie gemeenskaplik gehad met die Frigiese Kubele-godsdiens. Van die priesters was ook eunugs en met die aanvang van lente is daar ook jaarliks buite die tempel feesrites gehou waartydens volgelinge opgeswee is tot waansinnige godeverering wat uitloop het op selfkastrasie met swaarde wat vir die doel beskikbaar was. Die ontmandes het dan die strate ingehardloop om hul afgesnyde genitalieë by sekere huise te gaan ingooi. Die inwoners van hierdie wonings moes dan die ontmande van vroueklere voorsien, wat hy as priester van Atargatis-Dea daarna permanent sou dra.

Deurgaans was daar die simboliese verband tussen vrugbaarheidsrites en ontmanning – 'n obskure assosiasie wat hieronder verder bespreek sal word.

3. Griekse impak

Herodotos³⁴ vermeld dat die Grieke in die 5de eeu v.C. met ontsteltenis verneem het van doelbewuste kastrasie in sommige barbaarse lande, waaronder Persië. As voorbeeld van hierdie gebruik wat veral op jong manlike slawe toegepas is, vertel hy die verhaal van Hermotimos wat deur Panionios van Chios ontman en as slaaf aan Xerxes verkoop is. Die koning het Hermotimos egter bo al sy ander eunugs bevorder en uiteindelik in 'n gesagsposisie oor Panionios geplaas. Uit weerwraak is

Panionios gedwing om sy eie vier seuns te kastreer. Hierna is Panionios self deur sy seuns ontman. 'n Baie aantreklike jong Persiese eunug, Bagoas, was in die 4de eeu v.C. 'n intieme vertroueling en amptenaar van Alexander die Grote.³⁵ Bagoas is inderdaad later deur Ovidius en Plinius as die Persiese woord vir eunug aanvaar.³⁶ Herodotos³⁷ verwys ook met afsku na die ontmanning van 300 Korkuriaanse seuns deur Periandros van Korinte.³⁴ Ons is onbewus van wetgewing waardeur die Grieke ontmanning verbied het, maar die gebruik is minstens aanvanklik met afkeur bejeën alhoewel eunugs nie deur die gemeenskap totaal verwerp is nie.^{13,34} James²⁴ herinner daaraan dat die dramaturg, Menander, in een van sy dramas 'n eunug as belangrike rolspeler gebruik het en die eiesoortige gedrag en gewoontes van eunugs uitgelig het.

Dit was eers in die Seleuke-tydperk (3de – 2de eeu v.C.) dat die eunugkultus as deel van die Aardmoedergodsdiens die Griekssprekende wêreld beduidend binnegedring het. Maar in Griekeland self het dit nooit 'n deeglike vastrapplek gevind nie.^{4,34}

4. Romeinse impak

Soos reeds vermeld, het religieuse kastrering saam met die Kubele-kultus Rome in die 3de eeu v.C. bereik. Dit het in twee vorme wortelgeskiet, naamlik 'n amptelike aanvaarde ritueel (soos beskryf), maar ook 'n nieamptelike prosedure, heelwat meer orgiasties en vir die Romeinse bevolking verbode.⁴ 'n Romein mag homself nie ritualisties gekastreer het nie – oortreders is uit Italië verban.²⁴ Mettertyd het owerheidsaanvaarding egter toegeneem. Die keisers Nerva, Domitianus en Hadrianus het in die 1ste eeu wel kastrasie per wet verbied maar ontmanning tydens Kubele-rites is oogluikend toegelaat.^{2,13} Later is hierdie ritueel egter vervang deur verwante *taurobolia* wat in wese keiserverering was en waartydens bulle in plaas van mense, gekastreer is.⁴ Die Atargatis-Dea-kultus het as gevolg van die invoer van groot getalle Siroes slawe tydens die 2de eeu v.C. ook in Rome posgevat, maar is mettertyd deur Kubele-rites verdring.⁴

Kastrering vir niereligieuse (sekulêre) redes het reeds teen die einde van die Republikeinse era in Rome verskyn maar is aanvanklik verafsku.¹³ Met die influks van groot getalle eunugs as slawe, veral uit Armenië en Persië, is hulle egter alhoemeer aanvaar en tydens die bewind van Augustus het die eunug 'n gevestigde deel van die sosiale struktuur geword.^{12,29} Die keiserlike verbod op kastrering het egter bepaal dat hy wat iemand anders kastreer, self ontman moes word.¹² Die gebruik het desondanks toegeneem, namate die eunug in die 1ste en 2de eeue n.C. op sekere vlakke van die Romeinse samelewing al meer populêr geword het. Die eunugs slaaf het meer gekos as die normale slaaf.¹² In sy satires het Juvenalis²² gespot met die gegoede Romeinse dames wat graag aantreklike eunugs as seksuele maats aangeskaf het vir hul "baardlose soene" en omdat hulle dan geen risiko geloop het om swanger te raak nie. Hy het 'n duidelik onderskeid getref tussen patetiese seuntjies wat vroeg gekastreer is en daardie eunugs wat toegelaat is om volledig te ontwikkel en met hul welbedeeldheid by die openbare baddens te pronk. Maar, sê Juvenalis,³⁸ hy verkies steeds die eunug bo ongekasteerde verwyfde mans (homoseksuele) met hul kenmerkende kortgeknipte haarsnit, verfynde spraak en lakoniese styl. Philo van Alexandrië vertel van jong mans wat as passiewe homoseksueles (*pathici*) hulleself gekastreer het ten einde meer vroulik te wees en langer aantreklik te bly.³⁹ Die eunug, Hermias, was egter 'n gerespekteerde filosoof en vriend van Aristoteles.

Veral gegoede huishoudings het weens prominente indiensneming van eunugs dikwels aandag getrek. Augustus se

vertroueling, Maecenas, is byvoorbeeld deur Seneca⁴⁰ hieroor skerp gekritiseer. Die Pretoriaanse prefekte Sejanus en Plautianus is ook vir kritiek uitgesonder. Laasgenoemde het by geleentheid honderd Romeinse burgers laat kastreer om as bediendes te dien vir sy dogter, Plautilla, die vrou van Caracalla.^{12,13} Hoewel Claudius 'n militêre eerbewys aan 'n gunsteling-eunug, Posides, toegeken het,⁴¹ beweer Tacitus⁴² dat hy eventueel deur die eunug, Halotus, vergiftig is. Suetonius vertel dat Nero die jong man, Sporus, laat kastreer en daarna formeel met hom getroud is.⁴³ Hy het ook die eunug, Pelago, in bevel geplaas van 'n afdeling troepe.⁴⁴

Sekere poste en posisies is mettertyd spesifiek deur eunugs gevul, en soos reeds in die Midde-Ooste die geval was, het van hulle hierdeur invloedryk geword en groot rykdom versamel. Gibbon spel dit uit hoe magtig eunugs veral onder swak keisers in die vervaljare van die Ryk geword het.^{13,45}

Bewaarders van die keiserlike slaapkwartiere (*cubicularii*) was later feitlik uitsluitlik eunugs – gewoonlik slawe of vrygemaaktes uit Armenië of Persië.⁴⁶ As gevolg van die intieme huishoudelike verhoudings met keisers en hulle vroue het hierdie eunugs dikwels hul gesagsposisies gebruik (en misbruik) om eie en landsake te manipuleer. So het hulle in groeiende onguns by regerende Romeine en die Senaat geraak.^{11,46} As kaptein van die lyfwag (*spatharius*) was Chrysaphius onder Theodosius II 'n belangrike en geëerde amptenaar, terwyl Eutherius as hoofamptenaar (*praepositus*) van Julianus, ook algemeen gerespekteer was. Eusebius, *praepositus* van Constantius II, was 'n berugte manipuleerder en onder Arcadius feitlik staatshoof. Ook Gallicanus, Eutropius en Amantius was onpopulêre maar magtige *praepositi*. Antiochus en Calapodius, hoofamptenare van Theodosius II en Leo, het ontsaglik ryk geword, maar hul eiendom aan die Kerk van Konstantinopel te bemaak. Narses, die gerespekteerde *praepositus* van Justinianus, was ook 'n suksesvolle generaal en bekwame goewerneur van Italië.^{11,46} Dit word algemeen aanvaar dat Favorinus, bekende filosoof, opvoeder en tydgenoot van keiser Hadrianus, 'n eunug was.⁴⁷ Sy toestand was egter aangebore en nie die gevolg van kastrasie nie. Mason⁴⁸ stel voor dat hy aan die kongenitale Reiffenstein-sindroom gelyk het.

5. Die vroeg-Christelike kerk

Die Christelike kerk was uit die staanspoor teen kastrering gekant en het sterk standpunt ingeneem teen die eunuggeassosieerde afgodsrites.⁴ Maar vroeg reeds het die konsep van vrywillige seksuele onthouding, selibaatheid (*egkrateia*), wel 'n geestelike inslag verkry.¹ Daar was die uitgangspunt, ten dele gebaseer op die kontemporêre humorekonsep, dat 'n beduidende verlies van *pneuma* of vitale hitte wat essensieel vir gesondheid was, normaalweg gevolg het op die verlies van sperm tydens seksuele omgang. Die werklike toegewyde Christen wat sy lewe volledig aan Christus wou wy, sou dus verkeerd doen om vitale energie by wyse van ejakulasie te verspil.¹² So het kuisheid 'n geestelike bate geword wat nagestreef moes word. Kerkleiers soos Cassianus en Tatianus, die Siriër, het selfs verkondig dat geslagsomgang van die duiwel was.¹² Die apostel Paulus het kuisheid hoog aangeslaan (1 Kor. 7:27) maar geen beswaar teen die huwelik ingebring nie. Die gerespekteerde kerkvader, Origenes (3de eeu n.C.), het weens waninterpretasie van Mat. 19:12 homself gekastreer,⁴⁹ en nadat Leontius dieselfde gedoen het ten einde alle vermoedens van ontug met die maagd Eustolium te voorkom,² het die Konsilie van Nicaea (325 n.C.) en Pous Leo I (394 n.C.) die kerk se veroordeling van kastrasie weer bevestig.^{1,4}

Tog het die Manichaeaanse sekte voortgegaan om in sy streng toepassing van kuisheid, kastrasie toe te laat.¹ Augustinus vertel

dat 'n Arabiese Christensekte, die Valesiane, nie net hulself nie, maar ook hul besoekers gekastreer het in die vaste geloof dat God so die beste gedien kan word.^{1,2} In later jare is die werklike bestaan van so 'n beweging bevestig. Daar word beweer dat eunugs grootliks betrokke was by die aanblaas van Christen-onmin tydens die sg. Ariër-kerkstryd wat op die Konsilie van Nicaea gevolg het, maar bewyse hiervoor is moeilik te vind.^{13,21} Dit is wel waar dat fanatiese Christenaskete tot aan die einde van die 5de eeu as die Montanistiese sekte in Frigië (waar die eunugpriesters van Kubele meer as 'n millennium tevore ontstaan het) nog ontmanning beoefen het.^{4,29}

GEVOLGTREKKINGS

Die maak van eunugs deur doelbewuste kastrering van veral die man, wat sy oorsprong waarskynlik tydens die 2de millennium v.C. gehad het en so onlangs as die 19de eeu nog deur beskaafde volke toegepas is, moet ongetwyfeld as een van die brutaalste en mees vernederende gebruike gereken word wat ooit deur die mensdom toegepas is. Dit het sy oorsprong oënskynlik in die Midde-Oosterse beskawing gehad en kon van meet af aan in twee duidelike onderskeibare kategorieë geplaas word, naamlik religieuse eunugs en sekulêre eunugs.

Die konsep van kongenitale eunugisme (Mat. 19:12), veroorsaak deur 'n aangebore (dalk selfs vroeg-verworwe) letsel van die testes wat tot hipogonadisme lei, maar waar kastrasie geen rol gespeel het nie, is 'n baie seldsame eiesoortige toestand wat nie hier verder bespreek word nie. Favorinus is die enigste kongenitale eunug uit die klassieke tyd wat aan ons bekend is. Hy was ongeveer 'n tydgenoot van die skrywer van Matteus en 'n alombekende figuur. 'n Mens kan dus bespiegel dat Favorinus vir die evangelis in Mat 19:12 dalk as rolmodel van aangebore eunugisme kon gedien het.

1. *Sekulêre eunugs*: Doelbewuste kastrasie is gewoonlik teen die wil van die persoon uitgevoer en selfkastrasie was baie selde nie ter sprake nie. Kastrasie van die mens mag oorspronklik voortgevloei het uit die ouer instelling van dierekastrasie en kon aanvanklik om vergelykbare redes uitgevoer gewees het, naamlik om 'n persoon minder aggressief en in 'n dienssituasie meer hanteerbaar te maak. Oënskynlik het eunugs tydens die vroeë opbloeit van die Mesopotamiese beskawings as buitengewone slaaf of dienaarkategorie aan howe populêr geraak, en die gebruik is later as deel van die Asiatiese magsvertoon na Mediterreense lande oorgedra. Dit is deur veral die Grieke lout ontvang, maar ten spyte van vroeë keiserlike afkeur het dit mettertyd 'n aanvaarde, selfs gesogte instelling in die Romeinse Ryk geword. In 'n minderheid van gevalle is kastrasie uitgevoer as genesende terapie vir gonadale besering of siekte, as straf vir veral seksuele oortredings of ter vernedering van 'n oorwonne vyand. In die oorgrote meerderheid van gevalle is die persoon om diensmotiewe gekastreer. Reeds ten tye van die Persiese Ryk is beweer dat die eunug 'n besonder lojale, getroue en gewillige dienaar was. Dit was ten dele omdat hipogonadisme hom minder aggressief gestem het, maar daar was ook sosiosielkundige redes: as verminkte, dikwels uitgeworpene en eensame lid van die samelewing was hy meer toegewys op die beskermende milieu van sy eienaar of werkgewer. Weens hul steriliteit is eunugs tradisioneel as haremoppassers of kamerbediendes gebruik. Maar omdat die seksuele drange en potensie nie noodwendig na kastrasie verdwyn het nie, het hulle soms ook as seksuele maats binne gegoede Romeinse huishoudings, veral vir dames 'n nut gehad. By geleentheid is kastrasie selfs uitgevoer om die

jeugdige voorkoms van 'n aantreklike jong man te verleng. In uitsonderlike gevalle het homoseksuele mans hulself kastreer om "vrou te word". Soos ook fisiologies te wagte is, was nie alle eunugs goedge, verdraagsame onderdanige dienaars nie. Deels weens die fisiese onreg hul aangedoen, het eunugs dikwels diep wrokke gekoester en was hulle in die geskiedenis tradisioneel verantwoordelik vir same-swerings, korrupsie en bloedvergieting – dikwels onder die beskerming van 'n invloedryke eienaar. Oor die algemeen het die gemeenskap op hulle neergesien en was hulle onpopulêr. Tog was daar ook merkwaardige suksesverhale en het sommige eunugs uiters suksesvolle militêre aanvoerders, diplomate en bestuurders geword.

2. *Religieuse eunugs*: Kastrasie vir religieuse redes het kenmerkend deel uitgemaak van kultusse wat aan aard- of fertiliteitsgodinne gewy was en wat in Anatolie en die Midde-Ooste ontstaan het. Die religieuse eunug het gewoonlik homself kastreer en daardeur 'n kultuspriester of -volgeling geword. So 'n kultus was tipies gegrond op oermites, waarvan die bekendste die Frigiese legende van Attis en die aardgodin, Kubele, was. Hierdie eunugpriesters is *galli* genoem, het hul hoofkwartier in Frigië gehad maar het mettertyd as nomadiese bedelaarswerwers die meeste Mediterreense en Oosterse lande bereik. Laat in die 3de eeu v.C. is die *galli* in Rome gevestig en is die jaarlikse orgiastiese hooffees (waartydens selfkastrasie uitgevoer is) ter aankondiging van die lente en heropstanding van Attis (wat homself ontman het) gevier. Die kultusse van Atargatis-Dea in Noord-Sirië, Astarte in Hierapolis, Hekate in Laginas, Artemis in Efese en Innana-Ishtar in Uruk, was in vele opsigte vergelykbaar en is ook deur eunugpriesters bedien.

Oor die eienaardige verbintenis tussen eunugisme, aardgodinne en fertiliteit, die wortels waarvan vandag verlore is in die skimme van oerlegendes en -kulture, is reeds veel bespiegel.^{1,2,3,6} Frazer³ en ander meen dat dit gekoppel moet word aan byvoorbeeld Semitiese mites wat oergode van die lug en die aarde gepostuleer het – wesens wat dan tydens die skeppingsproses uit hul intieme omhelsing losgeskeur moes word en so geslagtelik verwond geraak het. In Hesiodos¹ se kosmogone mitologie word vertel van die oervader, Uranos, wat deur sy seun, Kronos, ontman moes word ten einde die skeppingsproses suksesvol te loods. Ook in Indiese, Hetitiese, Mesopotamiese en Oud-Germaanse skeppingsmitologie word melding gemaak van besering van die geslagsorgane van gode tydens die skeppingsproses.¹ Frazer¹ wys 'n verdere simboliese verbintenis uit: Attis beteken ook "vader", of dalk "vader-god", wat saam met Kubele, sy minnares, die skeppingsverskynsel van die omhelsing van vader en moeder versimboliseer. Alhoewel geen eenvoudige verklaring voor die handliggend is nie,⁶ wil dit voorkom asof liggaamlike leed en die bring van besondere offers (soos ook by kastrasie voorkom) vir die oerskepping 'n vereiste was. Soos voorts in die Attis-Kubele-kultus gedemonstreer, is daar dan met deurlopende (jaarlikse) feeste verseker dat 'n volgehoue sikliese fertiliteitsproses en seisoenverandering plaasvind. Opoffering van 'n persoon (priester) se geslagsvermoëns en -potensiaal sou sekerlik as 'n groot toewydingsgebaar aan die gode geïnterpreteer kon word: die hoogste geskenk van die swakke mens aan die almagtige gode. Moontlik is seksuele neutraliteit wat deur eunugisme aangebring is, ook gelykgestel aan suiwerheid. Waarskynlik is selfkastrasie deur kultuslede selfs gesien as 'n soort stadium tussen die sondige wêreld en die ideale wêreld van die gode – byna soos aanvaarde armoede, of selfopgelegde asketisme as offer vir 'n hoër saak. En dalk kan die vroulike kleredrag, lang

hare en swaar grimering van die *galli* gesien word as 'n manier om die opofferings te beklemtoon deur die aandag te trek.²⁹

Die Mosaïese wette en vroeë Christelike kerk het kastrasie en eunuggekoppelde religieuse gebruike sterk veroordeel.⁴ Maar tog het die gedagte van selibaatheid (*egkrateia*) of seksuele onthouding en kuisheid as positiewe gebaar van toewyding aan God waarskynlik ten dele uit die eunugkonsep ontstaan en speel dit vandag nog 'n kernbelangrike rol by monastiese kerkgenootskappe.⁴ In die eerste eeu n.C. het daar ook by toegewyde geestelike leiers en organisasies verwarring ontstaan oor die verband tussen gepaste vrywillige kuisheid en kastrasie. By persone soos Origenes, Leontius, Cassianus en Tatianus, en organisasies soos die Manichëers, Valesiane en Montaniste het dit selfs tot die voortsetting van kastrasie as 'n gewenste Christelike optrede gelei.

SUMMARY

Castration plays a role in various creational myths, although its significance is often unclear. Many cosmogenic myths are based on primitive concepts of Sky and Earth entities in intimate embrace, the violent separation of which was necessary for creation to occur. This harmful process is considered by some authorities to have been analogous to castration. In Hesiod's theogony the sky god, Uranos, is castrated by his son Kronos, who in turn is castrated by his son, Zeus. In a Mesopotamian creational myth the god Mummu is sexually mutilated and in comparable Hittitic and Assyrio-Babylonian myths the god Kumarbi is castrated by his own son.

There are various myths regarding castration for religious reasons, almost all originating in the Middle East, and often associated with the worship of earth goddesses and fertility rites. The best known are variations of the Phrygian myth of the Mother God, Cybele, and her lover/disciple, Attis, who castrated himself and thus gave origin to the *galli* cult – self castrated priests and followers of Cybele and Attis. Similar cults, based on eunuch priests, evolved around the earth goddess, Hecate in Lagina, and Atargatis-Dea in Hierapolis. The Megabyzus priests of Artemis in Ephesus, of Astarte in Syria and the ancient cult of Innana-Ishtar in Uruk were also eunuchs.

It is probable that human castration originated in the 2nd millennium BC predominantly under oriental influences, and that it followed the castration (and spaying) of animals known to have been practiced before that time. Eunuchs, defined as castrated persons (usually male; female castration is not discussed), could be divided into religious eunuchs and secular eunuchs (castrated for non-religious reasons). In the first group castration was usually self-inflicted, whilst virtually all secular eunuchs had the condition forced on them. Castration consisted of ablation of the testis with or without removal of the penis and scrotum. In the more extensive operation mortality was extremely high. Although secular castration was occasionally performed as treatment for scrotal disease, or as punishment for (usually sexual) offences, it was done, in the vast majority of cases, on slaves or captives as war retribution or for socio-economic reasons.

The eunuch concept was broadened in certain circles to include those very devout Christians who practiced *total chastity* (Math. 19:12). This gave rise to the monastic church movements, as well as a variety of related cults (even including voluntary castration) which were severely denounced by the early Christian Church. The concept "*congenital eunuch*" referred to individuals born with testicular defects which then gave rise to hypogonadism and eunuchoid features. Modern science has identified a number of congenital lesions which may cause this rare

condition, but they are not discussed in this paper. The *physiology and features* of eunuchism resulting from pre- or post pubertal castration are considered. Whilst early castration causes sterility as well as cessation of secondary sex characteristics, abnormalities of growth and retention of the childlike voice, castration after puberty renders the person sterile, but his voice and genitalia remain unchanged. He may retain sexual potency for a year or longer and sexual desires may never disappear. A degree of increased docility is the rule, but aggressiveness may not disappear. Due to complex psychological symptoms, partly resulting from the humiliation and rejection inflicted by society, they were often able but scheming servants or cunning and dangerous foes.

In Classical times eunuch was translated in Old Hebrew and Aramaic as *saris*, in Greek as *eunouchos* and in Latin as *spado*, *castrati* as well as a number of derogatory terms. However, in the Bible (Old Testament) the word *saris* had two meanings: eunuch, as well as senior official or military leader. The implication for Bible exegesis is discussed.

The Phrygian cult of Cybele-Attis is discussed. Its orgiastic rituals and annual March Festival led by *galli* and associated with fanatic frenzy and self-mutilation (including castration) are described, as are the rituals of the closely related cult of Atargatis-Dea. These cults gradually spread from Anatolia and the Middle East, to the West where they never gained much popularity in Greece, but became firmly established in Rome from the late 3rd century BC onwards.

Secular eunuchism also originated in the Middle East, and tradition has it that Semiramis (a semi-mythical Assyrian queen of the 9th century BC) was the first monarch to deliberately castrate young men for service at the court. The Assyrians and Persians certainly had eunuchs in public service (where their loyalty was much praised) as harem keepers and in high military service. Early classical historians like Herodotos were abhorred by this custom, which gradually spread to neighbouring countries. India has an old tradition of orderly management of eunuchs, who had few rights and were banned from religious meetings. In Classical Greece castration was not outlawed but heavily frowned upon, but it became acceptable in Seleucian times. The stories of Bagoas, Hermotimos and Panionios, and Periander of Corinth are reviewed. In Rome eunuchs became commonplace during the late Republican Era, and flourished during the Empire in spite of prohibition of castration by the emperors, Nerva, Domitian and Hadrian. Large numbers of eunuchs were imported as slaves from the East and gradually they became part of the recognized Roman social infrastructure. Juvenal describes how, with growing decadence, pretty eunuchs became the sexual companions of Roman matrons, and even rulers like Nero. Some achieved high and influential positions, and especially during the declining years of Empire with its weak emperors, there were times when eunuchs like Eusebius, Eutropius and Gallicanus virtually ruled the Empire. The role of popular and unpopular eunuchs in high places is briefly reviewed. Favorinus, the eminent educator and philosopher of the 1st century is the only "congenital eunuch" known to us from Classical times.

LITERATUURVERWYSINGS

- Eliade, M. (ed.) (1987). Castration. In: *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 3 (New York and London: Methuen), pp. 109-112.
- Grey, L.H. (1912/1974). Eunuch. In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Vol. 5 (Edinburgh: T.T. Clark), pp. 579-585.
- Frazer, J.G. (1914). *The Golden Bough*. 3rd Edition. Part IV, vol. 1 (London: McMillan), pp. 281-284.
- Sanders, G.M. (1972). Gallos (vertaling Speyer, W.). In Klausner, T. (ed.) *Reallexikon für Antike und Christentum*. Vol. 8 (Stuttgart: Hierseman), pp. 984-1032.
- Ovidius, *Fasti* IV. 179-370. Vertaling Frazer, J.G. (1989/1931). Loeb Classical Library. 2nd Edition (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
- Frazer, J.G. (1914). *Soos n. 3 hierbo*, pp. 265-276.
- Catullus LXIII. Lee, G. (ed.) (1990). *The Poems of Catullus* (Oxford: Clarendon Press).
- Lucretius, *De Rerum Natura* 2. 610-635.
- Bailey, C. (ed.) (1966/1947). *Titus Lucretius Cari De Rerum Natura Libri sex* (Oxford: Clarendon Press), p. 903.
- Grimal, P. (ed.) (1991). Corybantēs (p. 107); Curetes (p. 110). *Dictionary of Classical Mythology* (London: Penguin Books), pp. 107, 110.
- Grimal, P. (ed.) 1991). Cybele. *Soos n. 10 hierbo*. p. 112.
- Horstmanshoff, M. (200). Who is the true eunuch? In: Kottek, S. en Horstmanshoff, M. (eds.) *From Athens to Jerusalem* (Rotterdam: Erasmus Publishing), pp. 101-116.
- Hug, A.A. (1918). Eunuchen. In: Kroll, E. et al. (eds.). *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Suppl. Band III (Stuttgart: Metzler'sche Verlagsbuchhandlung), pp. 449-455.
- Herodotos, 3. 130. Vertaling Rawlinson, G. *The Persian Wars* (New York: The Modern Library).
- Ovidius, *Metamorphoses* 4.380-386. Vertaling Miller, F.J. (1984/1916). Loeb Classical Library. Third Edition. (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
- Plinius (die Ouere), *Historia Naturalis* 11.263.
- Scriptores Historiae Augustae, *Alexander Severus* 23.7. *Soos aangehaal deur Horstmanshoff*, n. 12 hierbo, p. 108, n. 34.
- Lucianus, *Eunuchus* 6. *Soos aangehaal deur Horstmanshoff*, n. 12 hierbo, p. 108, n.34.
- Levinson, J. (2000). Cultural androgyny in Rabinic literature. In: Kottek, S. en Horstmanshoff, M. (eds.). *Soos n. 12 hierbo*, pp. 119-140.
- Aegineta, P. (1921-1924). *Epitomae Medicae Libri septem* *soos aangehaal in Kottek, S. en Horstmanshoff, M. (eds.) (2000)*. *Soos n. 12 hierbo*, p. 102.
- James, T. (1982). Eunuchs and eunuchism – an historical discourse. Part 2. *Adler Museum Bulletin*, 8(2), 3-7; Parry, M. (1997). Abelard (Abailard), Peter. In: Parry, M. (ed.) *Chambers Biographical Dictionary* (New York: Larousse Kingfisher Chambers, Inc.), p.6.
- Juvenalis, 6. 360-379. Vertaling Green, P. (1967). *The Sixteen Satires*. Rieu, E.V., Radice, B., Baldick, R. (eds.) (London: Penguin Classics).
- Philo, *Spec. leg.* 3.41. *Soos aangehaal deur Horstmanshoff*, n. 12 hierbo, p. 105 n. 20.
- James, T. (1981). Eunuchs and eunuchism – an historical discourse. Part 1. *Adler Museum Bulletin*, 7(3), 2-7.
- Ganong, W.F. (1985). *Review of Medical Physiology*. 12th Edition (Los Altos, Calif.: Lange Medical Publ.), pp. 357-360.
- Lipsett, M.B. (1975). The testis. In: Beeson, P.B., McDermott, W. (eds.) *Textbook of Medicine* (Philadelphia, London: W.B. Sanders Co.), pp. 1757-1764; Griffin, J.A., Wilson, J.D. (1982). Hermaphroditism. In: Walsh, P.C., Retik, A.B. et al. (eds.) *Campbell's Urology*. 6th Edition. Vol. 2. (Philadelphia, London: W.B. Sanders Co.), pp.1516-1531.
- Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* 14.6.7. Vertaling Rolfe, J.C. (1971/1935) Loeb Classical Library. Vol. 1. (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
- Walton, F.R. (1970). Semiramis. In: Hammond, N.G.L., Scullard, H.H. (eds.) *The Oxford Classical Dictionary*. 2nd Edition (Oxford: Clarendon Press), p. 972.
- Hornblower, S., Spanforth, A. (eds.) (1996). Eunuchus. In: *The Oxford Classical Dictionary*. 3rd Edition (Oxford: Oxford University Press), p. 569.
- Herodotos, 8.105.
- Herodotos, 3.92.
- Lucretius, *De Rerum Natura* 2.600 ff.
- Herodotos, 4.76.
- Herodotos, 8.104 ff.
- Wood, M. (1997). *In the footsteps of Alexander the Great* (London: BBC Books), pp. 164,219.
- Ovidius, *Amores* 2.1 Vertaling Showerman, G. (1986/1914) The Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts: Harvard

- University Press); Plinius (die Ouere), *Historia Naturalis* 13.41. Vertaling Rackham, H. (1952/1945). The Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
37. Herodotos, 3.48.
38. Juvenalis, 2.15.23. Vertaling Green, P.(1967). Soos n. 22 hierbo.
39. Philo, *Spec. leg.* 3.41, cf. 1.325. Soos aangehaal deur Horstmanshoff, M. (2000). Soos n.12 hierbo, p.105, n.20.
40. Seneca, *Ep.* 114.6. Vertaling Gummere, G.M. (1925). The Loeb Classical Library (London: William Heinemann)
41. Suetonius. *Claudius* 28. Vertaling Graves, R. (1060/1957). *The Twelve Caesars* (London: Penguin Books).
42. Tacitus, *The Annals*, 12.66. Trevor-Roper, H. (ed.) (1966). *The Annals and Histories* (London: New English Library Ltd.).
43. Suetonius, *Nero* 28.
44. Tacitus, *The Annals* 14, 59.
45. Gibbon, E. (1776-1788). *The History of the decline and fall of the Roman Empire*. Herdruk deur Folio Society Ltd., London, 1986/1998. Radice, B. (ed.) Vols. 7, 19, 22,23.
46. Jones, A.H.M. (1973). *The Later Roman Empire*. Vol. 1 (Oxford: Blackwells Publ.), pp 566-570.
47. Long, H.S. (1969). Favorinus. In: Hammond, N.G.L., Scullard, H.H. (eds.) *The Oxford Classical Dictionary*. 2nd Edition (Oxford: University Press), p. 432.
48. Mason, H.J. (1978). Favorinus' disorder: Reiffenstein syndrome in Antiquity? *Janus*, 66, 1-3.
49. Dodds, E.R. (1969). Origen. In: Hammond, N.G.L., Scullard, H.H. (eds.) *The Oxford Classical Dictionary*. 2nd Edition (Oxford: University Press), p. 756.